

Лагічнае спасціжэнне вечнай светазарнасці “Слова”

А. О. Шелемова, *Поэтический космос “Слова о полку Игореве”*, Москва 2011, сс. 235

Плённы даследчык-медыевіст Антаніна Алегаўна Шалемава, выхаванка Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта ў Мінску, працавала выкладчыцай апроч роднай Беларусі ў Германіі, Польшчы, Расіі. Зараз – прафесар кафедры рускай і замежнай літаратуры Расійскага ўніверсітэта дружбы народаў, часты і жаданы ўдзельнік навуковых канферэнцый па гісторыі беларускай культурнай спадчыны.

Таму яе апошняе выданне, з’яўляючыся працягам папярэдняй плённай працы ў гэтым жа накірунку (А. О. Шелемова, *“Слово о полку Игореве”: поэтика пространства и времени*. Москва 2000; А. О. Шелемова, *Художественный феномен “Слова о полку Игореве”: поэтика пространства и времени*. Автореф. дис. на соискание ... доктора филологических наук. Минск 2002), вартае асаблівай увагі.

Даследаванні А. А. Шэлемавай уяўляюць сабой пэўную сістэму вывучэння старажытнага помніка. Своеасабліваць і нават вабнасць гэтай сістэмы ў тым, што яна мае ўсебакова і грунтоўна прадуманае апірышча, фіксаваны пачатак для аналітычных разважанняў, асноватворныя тэарэтычныя “працуючыя” параметры напрамкаў уласных зрухаў і вектарнасці канкрэтных для дадзеных выпадкаў скрупулёзных разглядаў мастацкай рэальнасці твора. Яна валодае неабмежаванымі патэнцыямі развіцця, арганізавана-падпарадкаванага разгортвання і самаўдасканалвання ў працэсе рэалізацыі, дазваляе суб’екту пазнання вольна “пераходзіць” дзеля супастаўленняў ад “Слова” або яго матыва, прыёма да гіпертэкста. Бо менавіта прастора і час з’яўляюцца асноўнымі формамі і характарыстыкамі існавання матэрыі. Мы з задавальненнем канстатуем, што абраная Антанінай Алегаўнай Шалемавай “кропка адліку” валодае магчымасцю і прадказваць новыя вынікі, зрабіць высновы. Па сутнасці сваёй гэта вельмі паслядоўная дыялектычная пазіцыя, якая вымагае ад вучонага поўнага даверу да мастацкага твора як дасканалай, цэласнаарганізаванай і самадастаткова існуючай эстэтычнай рэальнасці, а таксама бездакорнага гістарызму і найперш звароту да гісторыка-генетычных падыходаў. Пры гэтым зусім не адваргаюцца і аб’ектыўная шматзначнасць, пашыраныя зараз прыёмы рэцэптыўнага вывучэння, “дынаміка” зместа ў розных соцыя-культурных альбо суб’ектыўных кантэкстах. Абраная беларускай вучонай стратэгія дазваляе і рацыянальна згрупаваць ужо назапашаную інфармацыю дзеля падрыхтоўкі новых адкрыццяў, як кажуць, на канцы п’яра.

Мы свядома выкарысталі тут лексему “адкрыцце” насуперак пашыранаму ў канцы XX стагоддзя сцверджанню, быццам бы нешта сапраўды новае і значнае пра “Слова аб палку Ігараве” ўдасца сказаць ужо толькі пры ўмове расшукання неведомых фактаў, прадметна-рэальных паказчыкаў. А. А. Шэлемава слухна лічыць, што зараз набывае актуальнасць аналіз “Слова” з пункту погляду яго ўнутранай арганізацыі як мастацкай мадэлі хранатопа і галоўных каштоўнасных арыенціраў сярэднявечча (с. 222).

Пазбягаючы крайнасцяў тэарэтычных ухілаў-разгалінаванняў, даследчыца абрала для сваіх “стартаў” інтэлектуальных выкладак самае абагуленае, рацыянальна зародкавае зерне палажэнняў прац Ю. М. Лотмана, Б. М. Бахціна і асабліва ж Дз. С. Ліхачова. У іншым выпадку проста не мажліва было б дабіцца выніковасці, бо губляецца ўяўленне аб канкрэтнай суцэльнасці пэўнай тэорыі. Чаго вартае разуменне такіх, здавалася б, недвухсэнсоўных паняццяў, як вертыкаль і гарызанталь у розных працах структуралістаў. Гл. напрыклад, агляд літаратуразнаўчай думкі з нагоды тэорыі Б. М. Бахціна, падрыхтаваны Н. Д. Тамарчанкам “Поэтика Бахтина и современная рецепция его творчества”, А. А. Холикавым “Плод занимательной науки” ў часопісе “Вопросы литературы” 2011 год (№ 1 і 2, сс. 291–354).

Самастойнасць (ад пушкінскага канцэпту “самостоянье” як ‘прадвызначэнне дасягненняў, перамог’ і ўпэўненасць даследчыцы як вынік глыбіннага адчування спецыфікі мастацкага матэрыялу праявілася найперш у абранні-фармулёўцы тэмы, разуменні яе месца ва ўсім існуючым сёння комплексе вывучэнняў “Слова”. Гэтая акалічнасць сфармавалася ёю насуперак пашыранаму стаўленню да праблем адлюстравання прасторы і часу як адных з прахадных сярод шэрагу іншых больш значных. На жаль, такія акалічнасці назіраем нават у знакамітых і аўтарытэтных медыевістаў. Да прыкладу, у “Поэтике древнерусской литературы” (першадрук 1967 год) Дз. С. Ліхачова раздзел аб часе – IV-м, аб прасторы – V-м. Б. М. Гаспараў у “Поэтике “Слова о полку Игореве” (першадрук пераклада – 1984 год), утвараючы агульны раздзел “Пространство и время”, хаця і яднае гэтыя першаасновы, але ж адводзіць ім ролю, неадпаведную іх значнасці. Аўтар структурыруе азначаныя паняцці толькі ў 5-м раздзеле 1-й часткі.

А. А. Шэлемава слухна пазбягае такіх памылак. Дарэчы будзе тут прасачыць, як на працягу 2000–2011 гадоў фармаваўся яе канцэптуальны падыход да праблемы. Першая кніга “Слово о полку Игореве”: поэтика пространства и времени” дэманструе перш за ўсё неабходнасць адасаблення праблемы сярод іншых, яе метадалагічныя мажлівасці, але зусім не прэтэндуе на іх раскрыццё ў поўным аб’ёме. Уводзіны “Пространственные представления в литературе раннего средневековья” ствараюць базіс для агульнай структуры даследавання. Перавага ж у трох наступных раздзелах аддаецца апісанню гарызанталі: “Символика центра”, “Мотив пути в горизонтальном освоении пространства”, “Оппозиция “свое” – “чужое” в структуре горизонтального пространства”.

У аўтарэфераце (маецца на ўвазе сціслае выкладанне ў ім напрамкаў думкі дысертанткі) абраная праблематыка распрацавана ўшыр і глыбіню, дэтальна і абагульняюча. У прыватнасці, гарызанталь прадстаўлена не гэтулькі скрупулёзна мноствам матываў, а як на сённяшні дзень, то канцэптуальна дасканала – у дамінуючай для твора XII стагоддзя арганізуючай ролі цэнтра. Усе востра падраздзелаў першай главы сваёй тэматыкай падпарадкаваны абранай праблематыцы, супастаўленню сярэдневяковай сацыяльнай рэальнасці, мыслення чалавека з мастацкай арганізацыяй расповеду пра паход Ігара. Свае палажэнні навукоўца паслядоўна замацоўвае супастаўленнямі з многімі рознажанравымі старажытнымі тэкстамі.

У выніку слухна вызначаны тры галоўныя арганізацыйныя стрыжні гарызантальнай прасторы, якім адпавядаюць змястоўныя раздзелы: «Сімволіка центра...», «Мотив пути...», «Ситуация “свое-чужое”». У манаграфіі 2011 года гэты матэрыял узбагачаецца новымі характарыстыкамі, чым дасягаецца больш высокая ступень абагульнення ў спасціжэнні паэтыкі і сэнсавай напоўненасці твора. Локус цэнтра разглядаецца шматгранна ў сваіх сімвалічных зместах. Адаючы належную долю павагі гэтаму актуальнаму сёння погляду, звязанаму з міфапаэтыкай, мы ўсё ж мусім выказаць шкадаванне, што ў кола рэалій тут не стаўся ўключаным у поўным аб'ёме шматстайна і падрабязна прадстаўлены раней матыў шляху. «Мотив пути в горизонтальном освоении пространства», безумоўна, вычарпальна структурыраваны наступным чынам: «Событийная наполненность пути», «Метафоры “движения и места”», «Вещная наполненность пути», «Преодоление опасностей и трудностей», «Ритмическая организация пути», «Путь в поэтических образах».

Існуючыя сёння ў медыевістыцы канстатацыі, што часта лічацца амаль неаспрэчнымі, аб рэалізацыі значэнняў руху і нерухомасці, шляху і яго рознаскіраванасці (у геаграфічнай, маральна-этычнай, сацыяльнай і г.д. прасторы) маглі б атрымаць сур'ёзныя ўдакладненні, а магчыма і папраўкі, зыходзячы з каштоўных назіранняў і сілагізмаў гэтага абмежаванага гарызанталю раздзела першай кнігі А. А. Шэлемавай Але даследчыца, пакінуўшы ў баку такія дэбаты, прапанавала чытацкай аўдыторыі свой варыянт комплекснага асэнсавання жыццёвай рэальнасці XII стагоддзя, варыянт, больш за іншыя набліжаны да тагачаснага светасузірання – манацэнтрычнасці. У рэалізацыі 2011 года раздзел «Вертикальная пространственно-временная модель» увабраў у сябе ў знятым стане пэўныя важныя назіранні над гарызанталю шляху князя Ігара. Яны істотна ўзбагаціліся пры ўключэнні ў кола новых вывучэнняў. Сказанае найперш тычыць шкалы ідэйных і маральных каштоўнасцей у расплывіста-зменлівым, недастаткова строга і паслядоўна збалансаваным кантэнтуме XII стагоддзя. Так адчуваў і адлюстроўваў сацыяльную сферу Аўтар, і адсюль выразная вектарнасць, вывераныя інтэнцыі прадметных супастаўленняў, гістарычных паралеляў і палітычная тэндэнцыйнасць яго «Слова». Зыходзячы з гэтага, А. А. Шэлемава разглядае прадстаўленасць хрысціянства і язычніцтва як дзве канцэпцыі светаўспрыняцця. Яна даводзіць, што *языческая символика Древней Руси (символы неба, земли, флоры и фауны), в отличие от христианской, обладала более широкими возможностями для эстетического перевоплощения, чем блестяще и воспользовался автор “Слова о полку Игореве”* (с. 155–156). Яго свядомы паэтычны выбар, пастаноўка і вырашэнне задач у гэтым былі цалкам рэалізаваныя (с. 155). А. А. Шэлемава апісвае паліфункцыяніравання язычніцка-міфалагічных сімвалаў: скарыстанне міфапаэтычных імён уласных, пераўтварэнняў чалавека ў вобраз жывёлы (прыведзены прыклад – Усяслаў Полацкі – воўк, рускія воі, князі – сокалы і г.д., сс. 93–126), салярная сімволіка. Тут панаванне язычніцтва бясспрэчнае.

Наступныя тры раздзелы – «Честь, слава, святость: путь к нравственной вершине»; «Слава Всеслава: парадокс “антигероя”»; «На вершине вла-

сти: иерархическая вертикаль» – таксама напісаны пад відавочным уплывам цэнтральнай праблемы язычніцтва – хрысціянства. Яны аб'ядноўваюцца як узаемадапаўняючыя пры разглядзе канфесіянальных прыярытэтаў у II-й главе пад назвай «Своеобразии художественного преломления вертикальной оси хронотопа». Прывядзем тут адну з высоў шаноўнай даследчыцы: *Значимое отсутствие христианских элементов в «Слове о полку Игореве» – аргумент не менее убедительный, чем их значимое присутствие. Практически нулевой коэффициент набожности Игоря, его брата, его жены, соратников, отсутствие обращений к Богу – разве это не аргументы, подтверждающие языческую концепцию мировосприятия поэта или, по крайней мере, весомых его колебаний между привычным язычеством и новыми, пока чисто внешними, христианскими веяниями* (с. 174). У аспекце хрысціянства – язычніцтва цікавымі і плённымі ўяўляюцца таксама разважанні аб сімвалічным змесце каларатываў твора (с. 126–146).

З удзячнасцю адзначаем зварот А. А. Шалемавай да пытання мастацкага часу ў «Слове». Не вельмі шматлікія базавыя палажэнні Б. М. Гаспарова, Д. С. Ліхачова, Ю. М. Лотмана, Хв. П. Філіна і каштоўныя дапаўненні ў публікацыях апошніх гадоў аўтар манаграфіі аналізуе ў другой главе. Яе ўласныя каментары з праекцыяй на тэкст «Слова» – значны ўнёсак у агульную распрацоўку праблемы.

Яшчэ адна важная акалічнасць звяртае на сябе ўвагу ў гэтых кнігах Антаніны Алегаўны, як і ў пераважнай большасці яе літаратуразнаўчых штудзій. Завяршаючы свае выклады, яна канцэнтруе ўвагу на перспектыве, метадах і напрамках далейшага вывучэння «Слова», тым самым нібы запрашае да сатворчасці, падкрэслівае адкрытасць працэсу пазнання. Апошнія раздзелы яе кнігі заўсёды маюць падзагаловак «Итоги и перспективы».

Адгукаючыся на такую скіраванасць думкі аўтара, хацелася б тут выказаць некаторыя меркаванні, што сфармаваліся па матэрыялах дадзеных публікацый, хаця і тычаць яны па большасці не столькі іх, колькі аб'ектыўнага стану словазнаўства.

1. Ці правамоцна абагулена звязваць паняцці архаічных вобразаў-сімвалаў, міфапаэтыку выключна з язычніцтвам, проціпастаўляючы яму адсутнасць такіх у хрысціянстве? (У X–XI стагоддзях старажытнарускае язычніцтва – жывая з'ява, Уладзімір яе рэфармуе, потым адмяняе. Яе нават вывучаюць: нагадаем «Слова святога Григория... како первое погани суще языци кланялися идолом и требы им клали...» Ды хрысціянства – не ў меншай ступені, чым язычніцтва, архаічнае.) Магчыма, перавага, аддадзеная язычніцкай намінацыі і ўсяму адчуванню айкумены, мае іншыя вытокі. Прыняцце хрысціянства для аўтара «Слова» – чалавека дасведчанага і рознабакова адоранага – разумелася найперш як неабходнасць вырашэння знешнепалітычных, далёка скіраваных перспектыв. Бо Візантыя – на той час дзяржава, якая адыгрывала значную ролю на ўсім еўрапейскім кантыненте і не толькі. Багатая, магутная, падпарадкаваўшая галоўныя гандлёвыя шляхі, геаграфічна пашыраная, грамадскі ўпарадкаваная Візантыя абспіралася на ідэалагему хрысціянства. Таму можна меркаваць, што прыняцце новай рэлігіі “працавала” найперш у напрамку знешняй палітыкі, а не на ўнутраныя праблемы Русі. На глыбінных прабле-

мах унутраных узаемадачыненняў, ліквідацыі затораў яно не “спрацоўвала”, гэтаксама, як і язычніцтва. (Здаецца, што вельмі частае парушэнне клятвы – палавання крыжа – амаральнасцю сваёй уражвала і непакоіла толькі летапісцаў, а зусім не рэальных дзеючых асоб.) Калі размова ішла пра паходы, падпарадкаванне волі сюзерэна, пакорлівасці і грэблівым стаўленні да ўласных інтарэсаў дзеля агульных, то ці не кожны князь у момант забываўся на дыпламатычныя абяцанні і доўжыў сваю “палітыку” вайсковымі сродкамі. Тады ж абаяраліся і на язычніцтва, і на хрысціянства – каму, што болей падыходзіла ў канкрэтнай сітуацыі.

2. Рух героя па гарызантальным шляху адначасова ёсць перамяшчэнне і па вертыкальнай восі, як у язычніцкім “Слове”, так і ў хрысціянскіх творах. Але зыходзячы з палажэння, што *вероисповедание сказывается на поэтике – это признано как аксиома* (с. 148), якое вар’іруецца ў кнізе мноства разоў, набліжаючыся да замены выказніка “сказывается” на “вызначае, абумоўлівае”, мы павінны былі б пазбягаць, альбо з вялікай перасцярогай супастаўляць падкрэслена хрысціянізаваныя маўленні летапісцаў, “Поучения” Уладзіміра Манамаха, жыццй з язычніцкім тэкстам “Слова”. Між тым усе вядомыя нам даследванні сведчаць пра адваротнае.

3. Не забудземся і на тое, што нават у больш позняй старажытнасці язычніцкае «Слова» з’яднана было ў канвалют і захоўвалася ў манастыры разам з хрысціянскімі ідэалагічнымі каштоўнасцямі. Гэта значыць, не адкідалася як чужароднае.

4. Мастацкая арганізацыя часу ў падкрэслена хрысціянскіх летапісах і язычніцкім “Слове” – аднолькавыя. Гэта, як агульнавядома, пачатак – канец кожнага адасобленага падзейнага раду, страціфікацыя радоў. Вось які “плен” дае гэтая тэарэтычная ўстаноўка ў такім аўтарытэтным выданні, як шасцітомная “Гісторыя Беларусі”.

Падзеі 980 года Уладзімір/Рагнеда ў Лаўрэнцьеўскім і Іпацьеўскім летапісах пададзены аднолькава. *Мэта падання – растлумачыць, чаму з доўгіх часоў, на працягу звыш стагоддзя “меч взимають Рогволожи внуки противу Ярославим внукам...” Але ў Лаўрэнцьеўскім спісе пасля кароткага паведамлення аб смерці полацкага князя Барыса Ізяславіча (1128, фактычна 1129 г.) без усякай сувязі (падкрэслена мною – Л.З.) з папярэднімі паведамленнямі змешчаны расказ пра жаніцьбу Уладзімера (Т. Штыхаў, *Письменства, літаратура, фальклор*, (у:) *Гісторыя Беларусі*: у 6 т., Мінск 2000, т. 1, с. 311–312). Хаця сувязь падзей-радоў зусім прамая і выразна тэндэнцыйная: ганебнае згвалтаванне Рагнеды на вачах бацькоў і сямейнікаў, жорсткае забойства апошніх, пад прамом летапісца, звалі да помты!*

У сувязі з такімі акалічнасцямі трактоўкі старажытных тэкстаў вернемся да “Слова” -знаўства.

Калі абаярацца на падлікі Б.А. Рыбакова, то апісанне палка Ігарава разам з усімі мастацкімі адступленнямі складае толькі 1/5 усяго тэксту (Б. А. Рыбаков, *Петр Бориславич: поиск автора “Слова о полку Игореве”*, Москва 1991, с. 23). Гэта нават фармальна вымушае прызнаць, што мноства іншых гістарычных падзейна-рэчыўных радоў з іх уласнымі “пачаткамі” і “канцамі” павінны быць у адзінстве твора пэўным чынам дапасаваны да расповеду пра

Ігара і між сабою. Сувязі гэтыя лагічна-асацыятыўныя, па-мастацку шмат-значныя і гістарычна, сацыяльна вельмі змястоўныя.

Дарэчы тут нагадаць, што ў выкарыстанні такога прыёму старажытная руская літаратура ўвогуле мае надзвычай вялікі патэнцыял, назапашаны ў летапісах. Аўтары занатовак далёкія ад сузіральнасці і абсалютнай аб'ектыўнасці пушкінскага Пімена (“Барыс Гадуноў”). Псіхалагічная абгрунтаванасць знітавання дзеянняў, ацэначная пазіцыя летапісца, рэалізаваная ў арганізацыі паралеляў, часта лексічна не фіксаванай патрэбе ўказання на прычыны і вынікі, неабходнасць выбаркі фактаў ужо самі па сабе арганізавалі мысліцельнае набліжэнне да метаду ўтварэння мастацкай рэальнасці з неабмежаванага поля рэальнасці акаляючай.

Амаль усе традыцыйныя прыклады яднання ў пагодных запісах нібыта эклектычнай інфармацыі пры дапамозе словазлучэнняў тыпу “того же лета” часта не правамоцныя, на самой справе такімі не былі – не ўтвараліся і не ўспрымаліся. Прывядзем з гэтага раду даволі пашыраны кароткі прыклад. Пад 1129 годам у Іпацьеўскім летапісе значыцца: *Преставися князь полотски Борис в се же лето бы вода велика потопи люди и жито и хором внесе*. Пад наступным 1130 годам паведамляецца пра высылку полацкіх князёў з жонкамі і дзецьмі ў Візантыю, бо ўсе яны разам нібыта *преступиша хрестыное челоуанше*. Відавочна, што ў дадзеным выпадку агульнай інтэнцыяй з'яднаны тры тэматычна-сюжэтных блокі, а ўзровень мастацкага абагульнення, паэтызацыі пры гэтым сягае вышні класічных узораў і кшталтаў апрацоўкі.

Вывад з усяго сказанага напрошваецца нязмушана, сам сабою. Вывучэнне арганізацыі мастацкага часу ў “Слове аб палку Ігараве” яшчэ далёкае ад неабходнага ўзроўню, а вынікі штудзій тут могуць многае і многае нам яшчэ адкрыць у паэтыцы старажытнай літаратуры ды і ўвогуле светасузіранні нашых прашчураў.

Магчыма, пытанне аб рэлігійным вызначэнні мастацкіх прыёмаў у паэме трэба ставіць больш асцярожна, маючы на ўвазе пэўны сімбіёз тэалогій.

На такіх, як і многіх іншых напрамках вывучэння “Слова”, акцэнт уе ўвагу А. А. Шэлемава ў сваёй кнізе. Яна дэманструе пры гэтым сваё, арыгінальнае бачанне праблем. Напрыклад, вельмі значнай уяўляецца заўвага даследчыцы пра неабходнасць аналізу тэмпаральнай арганізацыі помніка з улікам, па яе выказванні, сталых “разрываў” вектара часу (с. 226–227). Сярод актуальных названа таксама і вывучэнне “Слова” ў інтэргэстэуальным плане (с. 227). Спадзяемся, што гэтыя пытанні будуць разгледжаны ў далейшых манаграфіях вучонай.

Людміла Зарэмба
Мінск